

Examen HAVO

2025

tijdvak 2
vrijdag 20 juni
13.30 - 16.30 uur

filosofie

Dit examen bestaat uit 25 vragen.

Voor dit examen zijn maximaal 45 punten te behalen.

Voor elk vraagnummer staat hoeveel punten met een goed antwoord behaald kunnen worden.

Als bij een vraag een verklaring, uitleg of argumentatie gevraagd wordt, worden aan het antwoord geen punten toegekend als deze verklaring, uitleg of argumentatie ontbreekt.

Geef niet meer antwoorden (redenen, voorbeelden e.d.) dan er worden gevraagd. Als er bijvoorbeeld twee redenen worden gevraagd en je geeft meer dan twee redenen, dan worden alleen de eerste twee in de beoordeling meegeteld.

Opgave 1 Het socratisch gesprek

Op veel scholen worden bij filosofielessen socratische gesprekken gevoerd. Bij een socratisch gesprek gaat het niet om het verdedigen van je eigen gelijk, maar om een gezamenlijk onderzoek vanuit een filosofische vraag. Er is een gespreksleider die ervoor zorgt dat het gesprek een gezamenlijk onderzoek wordt.

Een socratisch gesprek begint met het kiezen van een onderwerp. De gespreksleider vraagt aan leerlingen welk onderwerp hen het meest interesseert en spreekt zelf geen voorkeur uit. De keuze is aan de leerlingen en ze kunnen dus ook voor sociaal gevoelige thema's kiezen zoals discriminatie, seks en geweld. Vervolgens is het voor het gesprek noodzakelijk dat leerlingen een verhaal delen waarin hun persoonlijke ervaring met het onderwerp naar voren komt.

Volgens socratisch gespreksleider Kristof van Rossem kan je met jongeren in een socratisch gesprek werken aan burgerschapsvorming:

tekst 1

Je oefent er immers niet alleen de kritische houding maar ook dialoogvaardigheden als het zich helder kunnen uitdrukken, het zich kunnen verplaatsen in het standpunt van een ander, actief en onbevooroordeeld luisteren.

bron: Kristof van Rossem, Socratisch filosoferen met jongeren, 2009

Amy Gutmann maakt een onderscheid tussen onderwijs voor democratie en onderwijs door democratie.

1p 1 Leg uit dat er in tekst 1 sprake kan zijn van onderwijs **door** democratie.

Sommige scholen gaan gesprekken over ervaringen van jongeren met discriminatie of seks liever uit de weg, bijvoorbeeld omdat ze op weerstand bij ouders stuiten of omdat ze geen onderdeel zijn van de verplichte leerstof.

Volgens Gutmann moeten de staat, ouders en onderwijsprofessionals gedeelde zeggenschap over onderwijs hebben.

4p 2 Leg Gutmanns opvatting uit:

- dat de staat **geen** volledige zeggenschap over onderwijs moet hebben,
- dat ouders **geen** volledige zeggenschap over onderwijs moeten hebben, en
- dat onderwijsprofessionals **geen** volledige zeggenschap over onderwijs moeten hebben.

Beargumenteer vervolgens of ouders volgens jou mogen bepalen of sociaal gevoelige thema's bij een socratisch gesprek besproken worden.

Gert Biesta bekritiseert het idee dat onderwijs jongeren vormt tot democratische burgers.

- 1p **3** Leg uit dat burgerschapsonderwijs volgens Biesta uitgaat van een te individualistische benadering van onderwijs.

In het socratisch gesprek gaat het niet alleen om het aanleren van vaardigheden, maar worden deelnemers ook gestimuleerd om zich op een bepaalde manier tot zichzelf en tot anderen te verhouden.

- 1p **4** Leg uit dat je het socratisch gesprek als een vorm van politiek bestaan kan zien.

Gespreksleider Van Rossem geeft een voorbeeld van een socratisch gesprek in een klas. In dit gesprek vertelt Sofie erg openhartig over het uitgaansleven van een vriendin, waarop de andere leerlingen vrouwonvriendelijke opmerkingen maken en beledigingen roepen. Sofie vindt de beledigingen onterecht en ze legt de moeilijke omstandigheden van haar vriendin uit. Hierdoor stoppen de beledigingen en veroordelingen en wordt het stil. Sofies klasgenoten stellen vragen en trekken hun eerdere oordelen in twijfel.

Bhikhu Parekh vindt dat sommige uitingen verboden moeten worden als deze opzettelijk beledigend zijn.

- 3p **5** Leg uit dat groepsbelediging volgens Parekh verboden moet worden, met:
- zijn opvatting dat er een verschil is tussen kritiek en belediging, en
 - zijn opvatting dat je rekening moet houden met de machtspositie van een groep.

Geef vervolgens een argument **tegen** Parekhs opvatting dat sommige beledigende uitingen verboden moeten worden. Ga daarbij in op het voorbeeld van vrouwonvriendelijke opmerkingen in het socratisch gesprek.

De Duitse filosoof Leonard Nelson introduceerde het socratisch gesprek ongeveer een eeuw geleden, tussen de Eerste en Tweede Wereldoorlog in. Volgens Nelson kon iedereen door het voeren van een socratisch gesprek, en het gebruiken van het verstand, bepalen wat goede wetten zijn. Zo wilde Nelson het denken van mensen stimuleren en ze behoeden voor politieke waanideeën.

John Stuart Mill geeft vier redenen voor volledige vrijheid van meningsuiting.

- 1p **6** Geef met **een** van deze redenen een argument voor het voeren van een socratisch gesprek.

Nelson was geen voorstander van democratie, maar hij geloofde in een maatschappij die volgens aristocratisch model zou worden ingericht. Hij richtte een politieke organisatie op, de Internationale Socialistische Kaderbond (ISK), die een soort scholingsorganisatie moest zijn voor de leiders van de toekomst. De leiders van de toekomst moesten strikt vegetarisch zijn en mochten niet roken of drinken. Ze mochten geen lid zijn van de kerk en er gold een verbod op liefdesrelaties.

De strikte regels van de ISK lijken op Plato's maatregelen voor koning-filosofen.

- 1p 7 Leg uit dat er in een aristocratie volgens Plato maatregelen nodig zijn om ervoor te zorgen dat koning-filosofen de ideale heersers zijn.

Een lid van de ISK beschrijft hoe de werken van Nelson hem ertoe bewogen om lid te worden van de ISK:

tekst 2

Ik begon te beseffen dat mijn leven, dat het leven van ieder mens alleen zin heeft als iemand zichzelf een taak stelt, de juiste taak, en als hij zijn leven vervolgens daarnaar inricht. Ik begon de wereld en de werkelijkheid anders te zien dan voorheen; ik zag hoe onrecht heerste, hoe de armen uitgebuit en onderdrukt werden en hoe weinig mensen bereid waren hen te helpen. Ik schaamde me dat ik mijn leven tot nu toe alleen maar met mezelf en met mijn neigingen bezig was geweest en niets tegen deze omstandigheden had gedaan. Ik wist dat mijn leven niet op de oude voet verder kon gaan. Nu vraag ik me bij alles wat ik doe van tevoren af: 'Dient dit ook onze taak, de strijd voor recht en rechtvaardigheid?'

bron: Der Internationale Sozialistische Kampf-Bund (ISK) und seine Publikationen, 2006

De ISK kan worden opgevat als een van de revolutionaire bewegingen die zich volgens Friedrich Nietzsche zogenaamd tegen democratie uitlaten, maar ondertussen toch de kuddediernormaal uitdrukken.

- 1p 8 Leg met tekst 2 uit dat de ISK door Nietzsche kan worden opgevat als een uitdrukking van kuddediernormaal.

Jezelf een taak geven, zoals strijden voor recht en rechtvaardigheid, zou je kunnen zien als iets wat je vrijheid beperkt of juist als een uiting van vrijheid.

- 2p 9 Geef een definitie van het begrip vrijheid.
Beargumenteer vervolgens of jouw definitie aansluit bij de opvatting in tekst 2 dat je leven alleen zin heeft als je jezelf een taak stelt.

Opgave 2 Digitale democratie

In veel moderne democratieën wordt gezocht naar manieren om meer burgers te betrekken bij besluitvorming. In Barcelona gebeurt dit door digitale data van burgers te verzamelen en te gebruiken. Burgers hebben hiervoor zelf het initiatief genomen.

In Barcelona hadden burgers geluidsoverlast en last van slechte luchtkwaliteit. Zij bedachten samen een oplossing en hingen sensoren op die meten hoeveel geluid er wordt geproduceerd door het verkeer.

Vervolgens zochten zij contact met de gemeente en gaven zij toestemming om alle data van deze sensoren anoniem door te sturen naar het gemeentebestuur. Met die informatie besloot het gemeentebestuur sommige wijken autovrij te maken. Daardoor verminderde de geluidsoverlast en verbeterde de luchtkwaliteit.

Volgens John Stuart Mill komen mensen tot bloei in een democratie.

- 2p 10 Geef het verband weer tussen Mills mensbeeld en zijn ontplooiingsliberalisme.

Leg vervolgens met dit verband uit dat Mill voorstander zou kunnen zijn van het initiatief in Barcelona.

In Barcelona bepalen burgers welke data het gemeentebestuur mag gebruiken en ook waarvoor die data worden gebruikt. Bewoners delen niet zomaar al hun data, ze delen bijvoorbeeld niet bij welke verzekeringsmaatschappij ze verzekerd zijn. De data van hun luchtkwaliteitsmeter delen ze alleen als ze weten dat het gemeentebestuur die data gebruikt om het algemeen belang te dienen. Jean-Jacques Rousseau legt met de begrippen zelfliefde en eigenliefde uit dat mensen in de moderne samenleving hun natuurlijke vrijheid zijn verloren. Deze natuurlijke vrijheid kunnen zij herwinnen als burgers (citoyen) in Rousseaus ideale samenleving.

- 3p 11 Leg met de begrippen zelfliefde en eigenliefde uit dat burgers in de moderne samenleving hun natuurlijke vrijheid zijn verloren.

Leg vervolgens uit dat burgers in Barcelona door het delen van data **niet** hun natuurlijke vrijheid herwinnen als citoyen.

Geef tot slot met het voorbeeld van Barcelona een argument **tegen** de opvatting dat burgers in een moderne samenleving hun natuurlijke vrijheid verliezen.

Estland heeft zijn democratie gedigitaliseerd om het vertrouwen van burgers in de overheid te vergroten. Het Estse parlement gaf gehoor aan de oproep van burgers om gezamenlijk na te denken over het bestrijden van de vele corruptie in de politiek. Alle burgers van Estland konden digitaal voorstellen doen om corruptie tegen te gaan. Politieke experts gaven voordelen en nadelen aan en berekenden de kosten van elk voorstel. Vervolgens discussieerden burgers om te bepalen welke voorstellen het meest geschikt waren om de corruptie te bestrijden waar zij zoveel last van hadden. Het Estse parlement heeft deze voorstellen vertaald naar wetswijzigingen en deze wetten uitgevoerd. Alle burgers hadden online toegang tot het hele proces van voorstellen doen, overleg en besluitvorming.

In het deliberatieve model van democratie heeft 'legitimiteit van de wet' een specifieke invulling.

- 2p 12 Leg met het begrip legitimiteit uit dat de digitalisering van Estland een voorbeeld is van het deliberatieve model van democratie.
Beargumenteer vervolgens of het voorbeeld van het deliberatieve model van Estland volgens jou een goed antwoord is op de anarchistische uitdaging aan democratie.

Volgens Robert Dahl komen mensen tot bloei in een democratie.

- 2p 13 Geef een reden waarom mensen volgens Dahl tot bloei komen in een democratie.

Leg vervolgens met deze reden van Dahl uit dat de burgers van Estland door de digitalisering tot bloei komen.

Volgens data-deskundige Francesca Bria is het voor elke democratie belangrijk dat burgers zelf de baas zijn over hun eigen digitale gegevens. Bria wijst erop dat in veel democratische landen burgers niet weten welke digitale gegevens door wie en met welke reden worden bekeken. De overheid weet bijvoorbeeld hoeveel je verdient, wat je geloofsovertuiging is, in welk land je bent geboren, of je je hebt laten vaccineren en hoeveel verkeersboetes en schulden je hebt. Maar burgers weten vaak niet waarvoor de overheid deze gegevens gebruikt. Dat de overheid met deze informatie jou als mogelijke fraudeur kan zien, kun je als burger niet te weten komen.

Volgens Bria moeten medewerkers van de overheid daarom open zijn over hoe met digitale gegevens van burgers wordt omgegaan. Deze openheid kan je opvatten als een plicht (Kant) en als een deugd (Aristoteles).

- 2p 14 Geef een argument voor Bria's opvatting dat medewerkers van de overheid open moeten zijn over hoe er wordt omgegaan met digitale gegevens van burgers:
- vanuit de plicht (plichtethiek), en
 - vanuit de deugd (deugdethiek).

Als burgers niet weten wat de overheid met hun gegevens doet, kunnen burgers die overheid niet controleren. Bria vindt dat de overheid dan te veel macht krijgt. Zij vindt dat ondemocratisch.

Dahl benoemt tien voordelen waardoor democratie wenselijker is dan welk alternatief ook.

- 2p **15** Geef met **twee** van Dahls voordelen van democratie een argumentatie dat burgers zelf moeten kunnen beslissen over hun data.

Volgens Bria moet de overheid van een goede digitale democratie zichzelf morele vragen stellen over privacy, veiligheid en openheid als zij digitale gegevens van burgers gebruikt.

Volgens Plato moet een regering bestaan uit politieke experts. Dahl is dit niet met hem eens. Volgens hem bestaat er geen wetenschap van het regeren.

- 2p **16** Leg Dahls kritiek op Plato uit dat er geen wetenschap van het regeren bestaat.

Beargumenteer of jij het eens bent met Dahl of met Plato. Ga daarbij in op Bria's opvatting dat de overheid morele vragen moet stellen over het gebruiken van data van burgers.

Opgave 3 Straatpolitiek

In Nederland brengen veel jongeren tussen de 18 en 25 jaar geen stem uit tijdens verkiezingen. Uit onderzoek blijkt dat deze groep weinig vertrouwen heeft in de politiek. Ze vinden dat politici op een ontoegankelijke manier spreken en niet begrijpen wat er in de samenleving speelt.

Volgens John Stuart Mill is democratie een meer rationele staatsvorm dan een regering van experts. Hij geeft daarvoor twee argumenten.

- 1p 17 Leg met **een** van deze twee argumenten uit dat het belangrijk is dat ook jongeren deelnemen aan politiek.

Als je politieke betrokkenheid opvat als het gebruiken van je stemrecht, dan is de politieke betrokkenheid onder jongeren laag.

Politiek filosoof Femke Kaulingfreks heeft kritiek op deze stelling. Volgens haar zijn jongeren vaak afgehaakt van de formele politiek van politici, maar maken ze zich wel druk over maatschappelijke thema's.

tekst 3

Een jongere zei in een interview [...]: 'Politiek interesseert mij helemaal geen klap, boeit me niks, dat gaat niet over mij. Ik ben met hele andere dingen bezig.' Hij bleek hiphopmuziek te maken, en toen hij wat van zijn teksten liet zien, bleken die allemaal over maatschappelijke thema's te gaan: de wooncrisis, racisme, waarom [Nelson] Mandela een voorbeeld is... Maar die jongere zei: 'Dit is toch geen politiek, dit is wat ik vind.'

bron: Femke Kaulingfreks, Beschouw jongeren als expert, 2023

Joseph Schumpeter vindt dat burgers zich niet te veel met politici moeten bemoeien. Volgens hem levert democratische participatie weinig op. Er zijn vier redenen waarom mensen niet zo rationeel zijn in politieke kwesties. Twee van deze redenen zijn groepsdruk en de rol van het onderbewuste.

- 2p 18 Geef **een** van de andere twee redenen weer. Beargumenteer vervolgens met deze reden of jij het eens bent met Schumpeters opvatting dat democratische participatie weinig oplevert. Gebruik daarbij tekst 3.

In onder andere Nederland en Frankrijk braken de afgelopen jaren verschillende rellen van kansarme jongeren uit. Door de straat op te gaan eisten deze jongeren aandacht op voor hun uitzichtloze situatie. In haar boek *Straatpolitiek* beschrijft Kaulingfreks dit soort rellen als een alternatieve vorm van politieke betrokkenheid van jongeren. Ze noemt deze rellen 'ontregelende politiek':

tekst 4

Ontregelende politiek impliceert [...] kritiek op de legitimiteit van de staat. Ontregelende politiek duidt niet op een verlangen naar wetteloosheid, maar eerder op een verlangen naar andere regels en wetten. Ontregelende politiek is niet gericht op het creëren van een staat van totale anarchie, maar wordt ingegeven door het verlangen naar een andere, meer inclusieve en rechtvaardige inrichting van de samenleving.

bron: Femke Kaulingfreks, Straatpolitiek, 2017

Robert Nozick heeft kritiek op de democratie. Hij sluit daarbij aan op de anarchistische uitdaging aan de democratie.

- 2p 19 Geef een **overeenkomst** tussen Nozicks opvatting van democratie en Kaulingfreks' opvatting van ontregelende politiek.
Geef vervolgens met tekst 4 een **verschil** tussen Nozicks opvatting van democratie en Kaulingfreks' opvatting van ontregelende politiek.

Met ontregelende politiek dagen jongeren de autoriteiten uit, verstoren ze de openbare orde en overtreden ze soms de wet. Dit leidt tot oproepen om daar hard tegen op te treden.

Mill vindt volledige vrijheid van meningsuiting in het belang van democratie.

- 1p 20 Leg met het verhaal van de graanhandelaar uit wanneer ontregelende politiek volgens Mill niet meer in het belang is van democratie.

Hans Kelsen en George van den Bergh hebben verschillende opvattingen over hoe een democratie om moet gaan met antidemocratische bewegingen. Je kan hun argumenten toepassen op de ontregelende politiek van de kansarme jongeren die door rellen aandacht proberen op te eisen voor hun uitzichtloze situatie.

- 1p 21 Geef met Kelsens relativistische wereldbeschouwing een argument **voor** het toelaten van deze ontregelende politiek binnen de democratie.

- 1p 22 Leg met Van den Berghs opvatting over de grens van de vrijheid van overtuigingen uit wanneer ontregelende politiek **niet** toegelaten zou moeten worden binnen de democratie.

John Rawls onderzoekt hoe groepen die het niet eens zijn met bepaalde opvattingen binnen een democratie, toch kunnen instemmen met een democratische regering. Daarvoor maakt hij een onderscheid tussen overlappende consensus en een modus vivendi of manier van leven.

- 3p 23 Leg uit dat ontregelende politiek **geen** modus vivendi is.
Leg vervolgens uit wat Rawls bedoelt met overlappende consensus.
Beargumenteer ten slotte of ontregelende politiek volgens jou past bij wat Rawls het feit van redelijk pluralisme noemt.

Kaulingfreks stelt dat politici soms doen alsof ze naar kansarme jongeren luisteren, maar uiteindelijk vertellen ze jongeren vooral wat ze moeten doen. Ze pleit ervoor om jongeren als gelijkwaardige gesprekspartner te behandelen en meer oog te hebben voor machtsongelijkheid.

Het deliberatieve model van democratie biedt vier voordelen bij het organiseren van instemming. Volgens het deliberatieve model is het niet goed om alleen maar te stemmen.

- 2p 24 Beargumenteer of jij het met Kaulingfreks eens bent dat jongeren in de politiek een gelijkwaardige gesprekspartner zouden moeten zijn. Gebruik in je argumentatie:
- **een** van de drie nadelen van stemmen volgens het deliberatieve model, en
 - **een** van de vier voordelen van het deliberatieve model.

Kaulingfreks is hoopvol over de manier waarop de straten van een stad een alternatief politiek toneel kunnen vormen. Ze geeft als voorbeeld het 'zombieprotest' in Hamburg. Terwijl de politieke leiders van de twintig grootste economieën in de wereld vergaderden, liepen duizenden mensen verkleed als zombie door de straten. Met hun grijze vermomming wilden de betogers duidelijk maken dat mensen in de tegenwoordige samenleving als zombies langs elkaar heen leven. Het protest eindigde hoopvol. Een voor een verwijderden de betogers elkaars grijze kleding en kwam een bont palet aan verschillende kleuren tevoorschijn. De sombere zombies veranderden in uitbundige mensen, die samen door de straten dansten.

Volgens Kaulingfreks kunnen mensen bij een dergelijk protest elkaar wakker schudden en zich uitspreken voor een kleurrijke en diverse gemeenschap waarin gewerkt kan worden aan nieuwe politieke verhoudingen.

Michael Sandel heeft een communitaristische kijk op de gemeenschap en politieke verhoudingen. Hij bekritiseert het liberalisme.

- 2p **25** Leg Sandels kritiek op het liberalisme uit, met:
- zijn opvatting dat neutraliteit onwenselijk is, en
 - het voorbeeld van het zombieprotest.

Bronvermelding

Een opsomming van de in dit examen gebruikte bronnen, zoals teksten en afbeeldingen, is te vinden in het bij dit examen behorende correctievoorschrift.